

МОРФОСИНТАКТИЧНИЯТ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД: ВАЛЕНТНОСТ И РЕКЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ

Красимира ХАДЖИЕВА

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България

E-mail: kr_hadjieva@swu.bg

TEACHING BULGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE FROM A MORPHOSYNTACTIC PERSPECTIVE: VALENCY AND RECTION OF THE BULGARIAN VERBS

Krasimira HADZHIEVA

South-West University “Neofit Rilski”, Bulgaria

E-mail: kr_hadjieva@swu.bg

ABSTRACT: Despite the skepticism of a number of linguists towards the valency theory it should take an important place in foreign language teaching. Valency theory is closely related to the phenomenon of verb rection. The valency of a verb refers to its ability to control the number and type of the arguments that can appear in its environment. Valency is a syntactic (and a semantic) notion. The rection of a verb refers to its ability to determine the morphological form of the words that appear in its environment. Since the verb is in control of the declension of the neighbouring words (nouns, adjectives, pronouns, etc.), that is to say, it requires a word to be modified to express different grammatical categories such as number, case, definiteness, etc., rection could be considered a morphological notion. Due to the interface between this two phenomena, in other words, due to the interaction between syntactic and morphological features of the words a morphosyntactic approach is applicable in foreign language teaching, and in particular in teaching Bulgarian as a foreign language. Valency and rection are among the major sources of grammatical errors in foreign language learning. Consequently, a good approach for learners of Bulgarian is to learn new verbs simultaneously with their valency and rection.

KEYWORDS: verb valency, verb rection, morphosyntactic perspective, Bulgarian as a foreign language

Увод

Стартът при изучаването на всеки чужд език винаги е свързан с натрупването на определен обем от базисна лексика, включително и базисни „готови“ изрази. Елементарното използване на езика (нива А1 и А2) според ОЕПР¹ по отношение на продуктивните умения *говорене* и *писане* предполага способност за създаване на несложни устни и писмени текстове по познати теми, построени с определен набор от прости изречения. Ученият езика трябва да умее да използва подходящи и точни думи и изрази и граматически верни конструкции.

Преди обаче ученият да развие уменията относително свободно да комбинира различни лексикални единици, той трябва да е овладял достатъчен резерв от стереотипни фрази.² Няма съмнение, че ефективното овладяване както на новата лексика, така и на новата граматика при чуждоезиковото обучение е от ключово значение, и също така няма съмнение, че за постигането на добри резултати изключително важни са методите на преподаване.

Изложение

Основен принцип при представянето на новите думи в обучението по чужд език е лексиката да се групира тематично, като в състава ѝ се включват различни части на речта (съществителни имена, прилагателни имена, глаголи и т.н.), както и цели изрази – предложни фрази и друг тип словосъчетания. Авторите на учебниците по български език за чужденци се стараят да представят новите думи, свързани с темата на урока, систематизирано – или таблично, в рамките на самата урочна статия, или във вид на речник или приложение в края на учебника. Няма обаче възприет единен шаблон за представянето на съответната част на речта: например при съществителните имена в някои учебници (вж. напр. у Петрова и колектив, 2004 или у Колева-Златева, Емилиянова, 2007) се посочва не само окончанието за множествено число, но се уточнява и родът на името (*мъжки, женски, среден*), в други (вж. напр. у Андонова, Събева,

¹ ОЕПР – Обща европейска референтна езикова рамка

² В това отношение известна е ползата от изучаването на различни текстове (най-вече диалози) наизуст – по този начин в съзнанието като запас се натрупват правилни езикови модели, които могат да бъдат използвани в подходяща комуникативна ситуация.

Загорова, 2018) – изрична информация не само за рода, а дори и за формата за множествено число липсва; при прилагателните имена в немалко учебници се посочват както различните окончания за род и число, така и настъпващите фонетични промени при формообразуването (вж. напр. Петрова и колектив, 2004; Куртева, Бумбарова, Бъчварова, 2013; Андонова, Събева, Загорова, 2018). Представянето на глаголите също не следва определен унифициран образец. Доста подробен е моделът, използван в учебника „Учете български език – първо ниво“ (Петрова и колектив, 2004), където при глагола се посочват: 1) окончанието за 2. л. ед. ч. в сегашно време (от което личи спрежението); 2) видът на глагола (свършен или несвършен); 3) другият член на видовата двойка; 4) превод на английски език.

При всеки един модел на описание на глагола като нова лексикална единица обаче би трябвало да се взема предвид т. нар. *валентна теория*³. Под „валентност“ на глагола се разбира неговата способност да разкрива свободни синтактични позиции (прякообектна, косвенообектна, обстоятелствена и т.н.). Тези свободни синтактични позиции пък трябва да бъдат запълвани с конкретни класове думи⁴, морфологично оформени по точно определен начин (тоест морфологичните характеристики на думата се обуславят от синтактичната позиция, която тя заема). В резултат на това, оказва се, при валентното описание на глагола се получава едно взаимно проникване между езиковите равнища „синтаксис“ и „морфология“⁵. Тоест глаголет, освен че „се разпорежда“ с частите на изречението, „диктува“ и морфологичната оформеност на словоформите, които стават части на изречението, заемайки съответната свободна синтактична позиция. Свойството на глагола да управлява морфологичната форма на думата, се нарича „(глаголно) управление“ или „(глаголна) рекция“. Рекцията на глагола (и по принцип рекцията като явление⁶) намира своята най-типична реализация в езиците с падежи. Словоформата (име или местоимение), запълваща дадена синтактична позиция, трябва да бъде морфологично оформена по точно определен начин – с окончание за съответния падеж. Рекцията на съвременния български глагол е с ограничен обхват (за разлика например от глагола в старобългарски, когато падежите са били все още „живи“). Той може да управлява пряко или непряко допълнение. Когато прекият или непрекият обект е изразен със съществително име, не се реализира рекция, защото имената (поради загуба на падежните си окончания) не променят задължително своята форма според изискванията на глагола⁷. Но когато обектът е изразен с местоимение (притежаващо падежни форми), тогава глаголет управлява винителен или дателен падеж на съответното местоимение. Всъщност доколкото можем да говорим за „остатъци“ от падежи при местоименията в съвременния български книжовен език, дотолкова можем да говорим и за остатъци от рекция при българските глаголи⁸.

³ Валентната теория възниква през 50-те години на XX век. Научните ѝ основи са поставени от видния френски лингвист Люсиен Тениер. Той въвежда в обращение в лингвистиката химичния термин „валентност“ (като препратка към свойството на атома на един елемент да присъединява определен брой атоми на друг елемент), заимствайки идеята от Чарлз Пиърс (вж. Пшепиорковски, 2018). Тениер разработва теорията като насочена към глагола и смята, че само той може да притежава валентност, а „валентност“ нарича „възможността на глагола да управлява различно количество връзки“ (вж. Попова, 1987, с. 9). Според него „при валентността става въпрос за глаголният възел на изречението като негов център в повечето европейски езици“ (пак там). Някои езиковеди обаче смятат, че валентност притежават и други части на речта – например съществителните и прилагателните имена.

⁴ Валентни елементи могат да бъдат имената – съществителни, прилагателни, числителни, местоименията, причастията, наречията. Като валентен елемент може да функционира и цяло подчинено изречение (вж. Попова, 1987, с. 87).

⁵ М. Попова говори за „граматична“ (или още „граматико-морфологична валентност“) – „възможността на думата да се съчетава с определен разред от думи или с отделна дума в определена граматична форма“, при което „действат отношенията на граматичната зависимост от типа на съгласуването и управлението“ и от значение са „лексико-граматичната характеристика (като част на речта) и формата на зависимата дума“ (Попова, 1987, с. 18).

⁶ Приема се, че и други класове думи могат да имат рекция – съществителните и прилагателните имена, предлозите, причастията.

⁷ Като изключение могат да бъдат посочени ограничен брой глаголи, които изискват членувана форма на името при себе си, срв.: *изядох черешите, изписах листа* и др. (вж. Попова, 1987, с. 19).

⁸ М. Попова смята, че българският глагол не притежава рекция. От една страна, защото за неговата граматико-морфологична валентност (с много малки изключения, вж. по-горе) е характерно това, че след

Както е известно, с пълното разпадане на старобългарската именна падежна система в разволя на езика ни към аналитизъм нараства ролята на предлозите. На мястото на старите падежни форми се появяват аналитични конструкции, съставени от предлог и съществително име в т.нар. *обща (падежна) форма*. Предлозите поемат функциите на падежите, в резултат на което предложното свързване в съвременния български език е изключително широко представено. Всъщност един от проблемните моменти при изучаването на българския език като чужд е именно овладяването на употребата на предлозите. Практиката показва, че изборът на правилния предлог сериозно затруднява обучаваните не само на нивата А1 и А2, но и на по-горните нива. Например предлогът *на* може да има повече от десет значения⁹ – изразяване на притежание, на пространствени отношения, на времеви отношения, на отношения за начин или условие, на отношения за цел или причина и т.н. Едва при последното посочено значение е описано съчетаването на предлога с глаголи като *отивам, ходя* за означаване на целта на някакво придвижване. Още „по-назад“ е представена способността на същия предлог да изразява субектно-обектни отношения, т.е. да въвежда непряк обект. Когато предлогът участва в словосъчетание, което е комбинация между глагол и съществително име или местоимение, по-често глаголет е този, който определя неговата употреба, срв. *говоря на ~ разговарям с*. По тази причина полезно за изучаващите езика е да запаметяват съответния глагол заедно с предлога.

Валентната теория (но едва след кончината на своя основоположник) придобива огромна популярност сред лингвистите на европейския континент. Валентността на глагола се превръща в обект на многобройни теоретични описания, пречупени през различни гледни точки – говори се за „задължителна“ и „факултативна“ валентност, за „синтактична“, „морфологична“, „семантична“ и „лексикална валентност“, за глаголи с нулева валентност, както и за едно-, дву-, три-, четиривалентни глаголи и т. н. (вж. напр. у Попова, 1987). Доста усилено теорията се разработва от немските езиковеди, някои от които подхождат с идеята да ѝ придадат изцяло дидактическа насоченост – за нуждите на практическото обучение по чужд език (вж. напр. у Хелбиг, 1983). За целта започва дейност по изготвяне и издаване на валентни речници, които да подпомогнат както преподавателите, така и обучаваните.

Същевременно обаче теорията се сблъсква и с доста голям скептицизъм. Критиките са насочени както към теоретичните ѝ основи, така и по отношение на нейното практическо приложение – статиите във валентните речници имат твърде сложна структура, която не улеснява, а затруднява участниците в обучителния процес (и преподаващите, и учещите), не са обхванати достатъчен брой думи (липсват дори немалко от най-използваните глаголи) и т.н.

И все пак подаването на предварителна информация за броя на валентните позиции, за глаголната рекция, както и за дистрибуцията на глагола (включваща се във валентното описание), е от голяма важност за предотвратяването на грешките при чуждоезиковото обучение. Защото несъответствията между родния и чуждия език могат да доведат до интерферентни такива, срв.:

РАЗКАЗВАМ ‘Предавам с думи нещо видяно, чуто, преживяно или измислено.’ ¹⁰	
(Бълг.) <i>разказвам за (нкг./ниц.)</i>	(Англ.) <i>tell about (sb/ sth)</i> (Нем.) <i>erzählen von</i> (Дат.) / <i>über</i> (Вин.) (Тур.) <i>bahsetmek, -den</i> (Отд.)

В български, английски и немски глаголет *разказвам* се комбинира с предлози, някои от които съвпадат в семантичен план (*за ~ about*), а други – не (*über, von*). В немски обаче съществителното име след предлога трябва да приеме определена падежна форма. В турски предлог (по-точно следлог) изобщо не се използва, а глаголет управлява отделителен падеж (срв.: *разказвам от нц.*).

Върху проблемите на глаголната валентност в съвременния български книжовен език много сериозно работи М. Попова, която издава през 1987 г. „Кратък валентен речник на

него се появява някаква част на речта, а не определена граматична форма. От друга страна, фактът, че българският глагол е в състояние да управлява някои местоимения, т.е. да им налага съответна падежна форма, не е достатъчен да се говори за рекция на българския глагол. (вж. Попова, 1987, с. 18 – 19).

⁹ Вж. РБЕ, <https://ibl.bas.bg/rbc/lang/bg/на>.

¹⁰ Вж. РБЕ, <https://ibl.bas.bg/rbc/lang/bg/разказвам/>.

глаголите в съвременния български книжовен език“. В него валентното описание е организирано в четири „степенни“; например глаголят *зная* е представен по следния начин (вж. Попова, 1987, с. 85 – 88; с. 202 – 203):

ЗНАЯ , -еш, -е, -ят; <i>несв.</i> ; <i>прех.</i> и <i>непрех.</i> ‘Осведомен съм, известно ми е.’	
I. П + зная + О ₁ /О ₂ /Ф → П+ зная + О ₁ П + зная + О ₂ П + зная + Ф	При първата степен на описанието се посочва валентната формула на синтактично равнище, като от лявата страна на глагола се поставя подлогът, означен със символ „П“, а от дясната – валентните компоненти: „О ₁ “ (пряко допълнение), „О ₂ “ (непряко допълнение), „Ф“ (подчинено изречение.) Полегатата чертица (/) означава, че валентностите се реализират неедновременно.
II. П = С, М О ₁ = С ₁ , Мп, Мкв О ₂ = за + С ₂ , за + Мп Ф = че + изр., ВМ + изр., ВНРч + изр., дали + изр.	При втората степен на описанието се прави лексико-морфологична характеристика на валентните компоненти като части на речта („С“ = съществително име, „М“ = лично местоимение в именителен падеж (и всички местоимения, които могат да бъдат подлог), „Мп“ = пълна форма на личното местоимение във винителен падеж (и всички местоимения, които имат форми за винителен падеж), „Мкв“ = кратка винителна личностоименна форма, „ВМ“ = въпросително местоимение, „ВНРч“ = въпросително наречие.
III. С = лице С ₁ = факт, събитие, състояние, идея, действие и др. С ₂ = факт, събитие, състояние, идея, действие, качество, лице.	В третата степен се дава информация за семантичните признаци на частите на речта чрез названията на най-общите категориални понятия.
IV. Знаеше точните координати на Габрово. / Знаят за дружбата ни. / Знаех, че той ще се появи. / Вече не знаехме, какво точно чакаме. / Те най-добре знаят как да се пазят. / Не знам дали ще спечелиш от тая работа.	В четвъртата степен се онагледява лексикалната съчетаемост на съответния глагол с конкретни лексеми в изречения и словосъчетания. (По отношение конкретно на глагола „зная“ са поместени над 40 примерни изречения.)

Както е видно, тясната обвързаност между езиковите нива *морфология* и *синтаксис* личи във втората степен на валентното описание. Самата М. Попова (Попова, 1987, с. 21) обръща внимание на факта, че валентността на даден глагол се описва „чрез характеристика на зависимите [от него] елементи с термините на синтаксиса, морфологията и лексикологията“: 1) на ниво *синтаксис* се описват синтактичните функции на зависимите от глагола думи; 2) на ниво *морфология* – техните лексико-морфологични характеристики като части на речта; 3) на ниво *лексикология* им се прави характеристика в семантичен аспект. Освен това валентните елементи на даден глагол се разглеждат като „единство от взаимно предполагащи се лексеми в границите на определена граматична съчетаемост“, като по този начин се показва „как моделът (абстрактната граматична формула) получава своето попълване чрез конкретни лексеми“ (вж. Попова, 1987, с. 21). Всъщност тук се повдига и въпросът за дистрибуцията на глагола. За да бъде едно изречение построено правилно, трябва да се държи сметка не само за граматичната оформеност, т.е. граматичната съчетаемост на думите, но и за тяхната лексикална и семантична съчетаемост. Защото глаголят със своите валентност, рекция и лексикални съчетателни възможности определя цялата структура на изречението. Глаголят в ролята си на потенциално сказуемо е центърът на всяко конвенционално изречение (нека дапомним, че валентната теория се основава на схващането, че глаголят е структурен център на изречението). За да се развият у изучаващите езика умения за точно и правилно изразяване на мисли в устна и писмена форма чрез подбор на подходяща лексика и граматически верни конструкции, трябва глаголите

– като част от тематичната група на новата лексика, да бъдат представяни не просто като отделни речникови единици с определено лексикално значение, а като функциониращи елементи – чрез онагледяване на тяхната способност да участват в построяването на изречения в ролята на сказуеми. Целесъобразен тук би бил подходът непознатите глаголи да се въвеждат чрез конструкции, в които са изложени тяхната валентност, рекция и лексикална съчетаемост.

Валентните глаголни формули в Речника на М. Попова са твърде, както самата тя ги определя, „абстрактни“ синтактико-морфологични формули, които са изключително сложни за употреба от един неспециалист. Подобни алгоритми не са подходящи за прилагане в обучението по български език като чужд – не само за началните А1 и А2, но и за следващите нива. Затова е необходимо да се подбере „разумен“ обем информация, така че обучението да отговори на нуждите и способностите на обучавашите се и да бъде ефективно. В *Приложение 1* е показан един примерен модел на представяне на глаголите като част от новата лексика по темата „В ресторанта“. В предложения модел глаголят е посочен в основната си форма, спрежението е обозначено с римски цифри в скоби, отбелязан е видът на глагола, както и видовото му съответствие. Представени са валентните компоненти, реализирани в примерно изречение. Посочен е и превод на английски език. Уточняването на лексикалното значение на глагола е важно, тъй като броят на свободните позиции зависи именно от него (вж. Попова, 1987, с. 21). Напълно достатъчно е обучаваните да бъдат запознавани само с най-типичните употреби на глаголите. Рекцията е означена с помощта на падежните форми на местоименията, като важната за правилното граматическо оформяне информация – дали обектът е лице, е означена чрез винителната форма на неопределителното местоимение (за пряк обект – без предлог; за непряк обект в дателен падеж – с предлог *на*; за всеки друг непряк обект – с предлози като *с*, *за*, *от* и др.). По този начин се хвърля светлина и върху синтактичните служби на винителните и дателните местоименни форми в съвременното българско изречение. Освен това е посочена и съчетаемостта на глаголите с подходящите предлози.

Показаните валентни схеми, съобразени с конкретното лексикално значение на съответния глагол – реализиран вече като сказуемо в текст за четене или за слушане или предлаган като потенциално такова – служат за модел, който да може да бъде приложен при продуцирането на нов устен или писмен текст. Така се разширява и осведомеността за словоредните модели в българския език.

Заклучение

Подобен подход на преподаване предоставя знания не само по отношение на лексиката, но и по отношение на синтаксиса и морфологията. Именно по този начин – в чисто практическа посока, трябва да се използва взаимната обвързаност между синтактичните и морфологичните характеристики на лексемите, разглеждани като валентни компоненти. Без никакво теоретизиране обучаваните ще са получили приложни знания за валентността, рекцията и дистрибуцията на глаголите, които да им помогнат да подобрят своята езикова компетентност и да ги предпазят от допускането на граматически и стилистични грешки.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Андонова, М., Р. Събева, Ж. Загорова (2018)** Български език за бежанци. Ниво А1. София: Сдружение „Каритас София“, 112 с. (*Andonova, M., R. Sabeva, Zh. Zagorova. Balgarski ezik za bezhantsi. Nivo A1. Sofia: Sdruzhenie „Karitas Sofia“, 112 s.*)
- Колева-Златева, Ж., Б. Емилиянова (2007)** Аз говоря български. Български език за чужденци – първа част. Велико Търново: Фабер, 168 с. (*Koleva-Zlateva, Zh., B. Emilianova. Az govorya balgarski. Balgarski ezik za chuzhdentsi – parva chast. Veliko Tarnovo: Faber, 168 s.*)
- Куртева, Г., К. Бумбарова, С. Бъчварова (2013)** Здравейте. Учебник по български език за чужденци (А1 – А2). София: Нов български университет, 259 с. (*Kurteva, G., K. Bumbarova, S. Bachvarova. Zdraveyte. Uchebnik po balgarski ezik za chuzhdentsi (A1 – A2). Sofia: Nov balgarski universitet, 259 s.*)
- ОЕПР** Обща европейска референтна езикова рамка. <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages> (24.10.2021) (Common European Framework of Reference for Languages). <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages> (24.10.2021))
- Петрова, С. и колектив (2004)** Учете български език – първо ниво. София: Д-р Иван Богоров, 263 с. (*Petrova, S. I kol. Uchete balgarski ezik – parvo nivo. Sofia: D-r Ivan Bogorov, 263 s.*)

- Попова, М. (1987)** Кратък валентен речник на глаголите в съвременния български книжовен език. София: БАН, 544 с. (*Popova, M. Kratak valenten rechnik na glagolite v savremenniya bulgarski knizhoven ezik. Sofia: BAN, 544 s.*)
- РБЕ** Речник на българския език. <https://ibl.bas.bg/rbe/> (24.10.2021) (Rechnik na bulgarskia ezik. <https://ibl.bas.bg/rbe/> (24.10.2021))
- Helbig, G., W. Schenkel (1983)** Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 457 S.
- Przepiórkowski, A. (2018)** The origin of the valency metaphor in linguistics. // *Linguisticae Investigationes. International Journal of Linguistics and Language Resources*, 41(1), pp. 152 – 159.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Вин.	Винителен падеж
Възвр.	Възвратен глагол
Дат.	Дателен падеж
Непрех.	Непреходен глагол
Нкг.	Някого
Нсв.	Несвършен вид
Нщ.	Нещо
Отд.	Отделителен падеж
Прех.	Преходен глагол
Св.	Свършен вид
Sb	Somebody / someone ‘някой’
Sth	Something ‘нещо’

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

<u>В рамките на урочната статия</u>	<u>Като приложение в края на учебника</u>
КАНЯ нкг. на (Виктор кани Моника на ресторант.)	КАНЯ , нсв. (II) нкг. на ‘Моля някого да дойде някъде.’ ¹¹ (Виктор кани Моника на ресторант. Срв. Виктор кани нея / я кани на ресторант.) = invite ~ ПОКАНВАМ , нсв. (III) нкг. на / ПОКАНЯ , св. (II) нкг. на ‘Помолвам някого, предлагам на някого да дойде някъде.’ (Виктор покани Моника на ресторант. Срв. Виктор покани нея / я покани на ресторант.)
ПОРЪЧВАМ нщ. (Ще поръчам тилешка пържола на скара с комбинирана гарнитура.)	ПОРЪЧВАМ , нсв. (III) / ПОРЪЧАМ , св. (III) нщ. ‘Казвам какво да ми сервира за ядене и/или пиене (в ресторант, бар, сладкарница и т.н.)’ (Ще поръчам тилешка пържола на скара с комбинирана гарнитура.) = order ~ ПОРЪЧВАМ , нсв. (III) / ПОРЪЧАМ , св. (III) нщ. за нкг. / на нкг. (Ще поръчам един ябълков сок за детето. / Ще поръчам на сервитьорката един ябълков сок за детето. Срв. Ще поръчам един ябълков сок за него. / Ще поръчам на нея един ябълков сок за него.) ~ ПОРЪЧВАМ СИ , нсв., възвр. (III) / ПОРЪЧАМ (СИ) СИ , св., възвр. нщ. ‘Поръчвам за себе си’ (Ще си поръчам / ще поръчам за себе си тилешка пържола на скара с комбинирана гарнитура.)
РЕЗЕРВИРАМ нщ. за нкг. (Петър резервира голяма маса до прозореца за гостите от Италия).	РЕЗЕРВИРАМ , нсв. (III) нщ. за нкг. (на нкг.) ‘Осигурявам право (за себе си или за друго лице) за ползване на нещо чрез предварителна заявка или предплащане; правя резервация.’ (Петър резервира голяма маса до прозореца за гостите от Италия). Срв. Петър резервира голяма маса до прозореца за тях. / (На тях) Петър им резервира голяма маса до прозореца.) = reserve, book

¹¹ За уточняване на лексикалното значение на глаголите е използван РБЕ с някои изменения и допълнения.